



Din ve Bilim
Muş Alparslan Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi Dergisi



Din ve Bilim – Muş Alparslan Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi
Region and Science - Journal of Muş Alparslan University Faculty of Islamic Sciences
e-ISSN: 2667-7717 Aralık/December 2025, 8(2): 243-258.

Hız. Ömer Döneminde Divan Teşkilâtının Ortaya Çıkışı ve Beytülmalin
Kurumsallaşmasındaki Rolü
The Emergence of the Divan Institution During the Era of Caliph Umar and Its Role in the
Institutionalization of Baytulmal

Abdulkerim ÖNER

Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi Anabilim Dalı /
Assoc. Prof., Dicle University, Social Sciences Institute, Department of Islamic History,
Diyarbakır/Türkiye
akerimoner@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-9643-1603

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 06 Ekim / October 2025

Kabul Tarihi / Date Accepted: 17 Kasım / November 2025

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2025

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık/December

DOI: <https://doi.org/10.47145/dinbil.1798409>

Bu çalışma, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalında “Dört Halife Dönemi'nde Beytülmal” adlı doktora tezimizden istifade edilerek üretilmiştir. This study is derived from our doctoral dissertation titled “The Baytulmal in the Period of the Four Caliphs,” submitted to the Department of Islamic History and Arts at the Institute of Social Sciences, Dicle University.

Atıf / Citation: Öner, Abdulkerim. “Hz. Ömer Döneminde Divan Teşkilâtının Ortaya Çıkışı ve Beytülmalin Kurumsallaşmasındaki Rolü”. *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 8/2 (Aralık 2025): 243-258. doi: <https://doi.org/10.47145/dinbil.1798409>

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism was detected.

web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dinbil> | **mailto:** dinbil@alparslan.edu.tr

Published by Muş Alparslan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Muş Alparslan University, Faculty of Divinity, Muş, 49250 Türkiye.



Öz

Hz. Ömer dönemi, İslâm devlet teşkilâtının idarî, malî ve ekonomik yapısının kurumsallaşmasında önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde gerçekleştirilen arazi ve vergi reformları hem fethedilen toprakların statüsünü yeniden tanımlamış hem de yönetimin malî sürdürülebilirliğini teminat altına almıştır. Özellikle Irak, Suriye ve Mısır gibi verimli arazilere sahip bölgelerde, önceki uygarlıklardan miras kalan yüksek vergilendirme ve toprak tekelini ortadan kaldıran uygulamalar, halkın refah düzeyini artırmış ve üretim kapasitesini genişletmiştir. Hz. Ömer, önceki yönetimlerin aksine, insanları zor durumda bırakan vergi oranlarını düşürerek hem üretici sınıfı teşvik etmiş hem de devletin gelir tabanını genişletmiştir. Bu politikalar sonucunda vergi gelirlerinde önemli bir artış gözlenmiştir. Bu artış, herhangi bir sömürü politikası sonucu değil, ıslah edilen arazilerin tarımsal verimliliğinin artması sayesinde gerçekleşmiştir. Hz. Ömer'in en köklü yeniliklerinden biri, fethedilen yeni toprakların askerlere dağıtılmasını reddederek bu arazileri kamusal mülk hâline getirmesidir. Bu uygulama, toprak ağalığının ortaya çıkmasını önlemiş, üretim araçlarının toplumun ortak kullanımına açık kalmasını sağlamıştır. Ayrıca, boş ve âtıl arazilerin ihyası yönünde getirilen düzenlemelerle üretimin sürekliliği teminat altına alınmıştır. Üç yıl boyunca ekilmeyen arazilerin geri alınması ve başka üreticilere tahsis edilmesi hem tarımsal verimliliği artırmış hem de sosyal adaletin sağlanmasına katkı sunmuştur. Hz. Ömer'in reformları yalnızca ekonomik alanda değil, toplumsal yapıda da önemli sonuçlar doğurmuştur. Vergi tahsilatında adalet ve liyakati esas alan bir sistemin kurulması, gelir dağılımındaki adaletsizlikleri azaltmış, kamu kaynaklarının daha verimli kullanılmasını sağlamıştır. Ayrıca divan teşkilâtının kurulması ve askeri nüfusun kayıt altına alınması, merkezi yönetimin idarî kapasitesini güçlendirmiş ve yönetim otoritesinin pekişmesine zemin hazırlamıştır. Netice itibarıyla, Hz. Ömer dönemindeki arazi ve vergi reformları yalnızca ekonomik büyümenin değil aynı zamanda siyasi istikrarın ve toplumsal düzenin de temelini oluşturmuştur. Bu reformlar, İslâm maliyesi ve kamu yönetiminin sonraki yüzyıllardaki gelişimini derinden etkilemiş ve uzun vadeli bir kurumsal miras bırakmıştır. Bu çalışma, Hz. Ömer döneminde uygulanan arazi ve vergi reformlarını tarihsel, ekonomik ve siyasal boyutlarıyla ele almaktadır. Çalışma aynı zamanda beytûlmâlî gelişiminde divan teşkilâtının kritik bir rol üstlendiğini ve erken İslâm devletlerinin malî disiplinini sağlamada etkin bir mekanizma olduğunu vurgulamaktadır. Kapsam olarak, fetihlerle birlikte elde edilen tarımsal arazilerin mülkiyet yapısının yeniden düzenlenmesi, vergi sisteminin adalet ve sürdürülebilirlik ilkeleri çerçevesinde yapılandırılması ve bu süreçlerin toplumsal refah üzerindeki etkileri incelenmiştir. Çalışmanın önemi, erken İslâm devlet teşkilâtının kurumsallaşma sürecine yön veren bu reformların, yalnızca malî sonuçlar doğurmakla kalmayıp aynı zamanda sosyal yapıyı ve siyasi otoriteyi dönüştürme potansiyelinde yatmaktadır. Araştırmanın amacı, bu reformların arka planını, uygulama biçimlerini ve uzun vadeli sonuçlarını bütüncül bir perspektifle ortaya koymaktır. Tarihsel-analitik yöntem kullanılarak klasik kaynaklar ile modern literatür birlikte değerlendirilmiş ve konu derinlemesine analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Beytûlmâl, Divan Teşkilâtı, Kamu Gelirleri, Hz. Ömer.

Abstract

The period of Caliph 'Umar (Hz. Ömer) is regarded as a pivotal turning point in the institutionalization of the administrative, fiscal, and economic structures of the Islamic state. The land and tax reforms implemented during this era not only redefined the status of the conquered territories but also secured the fiscal sustainability of the state. In fertile regions such as Iraq, Syria, and Egypt, policies that abolished excessive taxation and property monopolies inherited from previous civilizations improved public welfare and expanded production capacity. Unlike his predecessors, 'Umar reduced tax rates that had placed heavy burdens on the population, thereby encouraging the producer class and broadening the state's revenue base. As a result, tax revenues increased significantly — not due to exploitative practices, but as a direct consequence of enhanced agricultural productivity on rehabilitated lands. One of 'Umar's most transformative policies was his refusal to distribute newly conquered lands among soldiers, instead designating them as public property. This measure prevented the rise of the landed aristocracy and ensured that the means of production remained accessible to the broader society. Additionally, regulations promoting the revival of unused and barren lands guaranteed the continuity of production. Lands left uncultivated for three years were reclaimed and allocated to new cultivators, a policy that boosted agricultural productivity and reinforced social justice. 'Umar's reforms had far-reaching effects beyond the economic sphere, significantly shaping the social structure as well. The establishment of a tax system based on justice and merit reduced income inequality and improved the efficient use of public resources. Furthermore, the creation of the *dīwān* (administrative register) and the systematic recording of the

military population strengthened the administrative capacity of the central government and consolidated state authority. Ultimately, the land and tax reforms of 'Umar's era provided the foundation not only for economic growth but also for political stability and social order. These reforms profoundly influenced the evolution of Islamic fiscal policy and public administration in subsequent centuries, leaving a lasting institutional legacy. This study examines the land and tax reforms of 'Umar's period from historical, economic, and political perspectives. It also highlights the crucial role of the *dīwān* system in the formation of the *bayt al-māl* (state treasury) and its efficacy as a mechanism for maintaining fiscal discipline in the early Islamic state. The scope of the research encompasses the restructuring of landownership in conquered territories, the establishment of a tax system grounded in justice and sustainability, and the social implications of these processes. The significance of this study lies in demonstrating how these reforms shaped not only fiscal outcomes but also transformed social structures and political authority. Its main objective is to reveal the background, implementation, and long-term consequences of these reforms from a comprehensive perspective. A historical-analytical method has been employed, combining classical sources with modern scholarship to provide an in-depth analysis.

Keywords: Islamic History, Baytulmal, Divan Institution, Public Revenues, Caliph Umar.

Giriş

İslâm devlet teşkilâtının en temel unsurlarından biri olan divan teşkilâtı, erken dönemden itibaren hem idarî hem de malî fonksiyonlarıyla öne çıkmış ve sonraki İslâm devletlerine kurumsal bir miras bırakmıştır. Etimolojik olarak Farsça kökenli kabul edilen *divan* kelimesi, *hesap defteri* anlamına gelmektedir. Terim olarak ise isimlerin ve resmî evrakların kaydedildiği defterleri ifade eder.¹

Başlangıçta gayrimüslimlerden elde edilen bazı gelirlerin Müslümanlara dağıtılmasını sağlamak amacıyla kurulan divan,² zamanla farklı bağlamlarda kullanılmaya başlanmıştır. Mâverdi'ye göre divan, devlet idaresine ait malların yapılan işlerin, bu işlerde görev alan asker ve memurların kayıtlarının tutulduğu ve muhafaza edildiği yer anlamına gelmektedir.³ Ayrıca devlet görevlilerinin maaşlarının ödenmesine ilişkin kayıtları içeren hesap defterleri de bu kapsamda değerlendirilmiştir.⁴ Kettânî ise divanı, atıyye (maaş ve tahsisat) alan kimselerle askerlerin isimlerinin kabile ve boylara göre kaydedildiği defter olarak tanımlar.⁵ Başlangıçta yalnızca defterleri ifade eden bu kavram, zaman içerisinde bu defterlerin korunduğu mekânı ve nihayetinde kurumsal yapının tamamını ifade eder hâle gelerek İslâm idarî sisteminin gelişiminde merkezi bir rol üstlenmiştir.⁶

Divan aynı zamanda beytülmal ile yakın etkileşim içinde faaliyet gösteren bir kurum olarak, sosyal adalet mekanizmasının da önemli bir unsuru hâline gelmiştir. Kamu gelirlerinin düzenli ve sistematik biçimde toplanması, hak sahiplerine ilişkin kimlik ve statü bilgilerinin kayıt altına alınması ve bu veriler temelinde yıllık atıyyelerin planlı bir şekilde dağıtılması, erken İslâm toplumunda gelir dağılımının âdil biçimde gerçekleşmesine ve nesiller arası hakların korunmasına önemli katkılar sağlamıştır. Bu yönüyle divan, yalnızca muhasebe kayıtlarının tutulduğu bir defter sisteminden ibaret olmayıp aynı zamanda devlet otoritesinin meşruiyetini pekiştiren, yönetimde şeffaflığı artıran ve toplumsal dengeyi sağlayan kurumsal bir yapı niteliği kazanmıştır.

Divan teşkilâtı, beytülmalde toplanan malların düzenli ve planlı bir şekilde dağıtılmasını sağlamak amacıyla kurulmuştur. Ancak bu kurum, yalnızca malî işlemleri düzenlemekle sınırlı kalmamış aynı zamanda İslâm toplumunda sosyal adaletin tesisinde ve gelecek nesillerin haklarının korunmasında da önemli bir rol üstlenmiştir. Bu yönüyle divan, İslâm maliyesinde beytülmalin tamamlayıcı bir unsuru olarak ortaya çıkmış;⁷ kamu mallarının sistematik biçimde toplanmasını, kayıt

¹ Nezih Hammâd, *Mu'cemu'l-mustalehâtî'l-mâliyyeti ve'l-iktisâdiyyeti fi'l-luğati'l-fukahâ* (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 2008), 214.

² Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, ts.), 2/107.

³ Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdi Mâverdi, *el-Ahkâmü's-sultaniyye* (Kahire: Darü'l-Hadis, 2006), 297.

⁴ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsned* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1995), 6/240; İrfan Mahmut Rânâ Rânâ, Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı, çev. Ahmet Koç (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1985), 130.

⁵ Muhammed Abdulhay Kettânî, *et-Teratibu'l-idâriyye* (Beyrut: Darü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, ts.), 1/200.

⁶ Suphi Salih, *İslam Kurumları*, çev. İbrahim Sarmış (Ankara: Fecr Yayınları, 1999), 191.

⁷ Adem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi 2* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 154.

altına alınmasını ve âdil bir şekilde dağıtılmasını temin ederek devletin malî düzeninin kurumsallaşmasına katkıda bulunmuştur.

1. Divan Teşkilâtının Gelişim Süreci

Divan kurumu, İslâmiyet'in ortaya çıkışından önce de özellikle Suriye ve Irak gibi bölgelerdeki idarî yapılar tarafından kullanılmaktaydı. Suriye'de uygulanan divan sisteminde, bölgenin daha önce Roma İmparatorluğu'na bağlı olması sebebiyle Roma hukukuna dayalı düzenlemeler geçerliydi. Benzer şekilde, Sâsânî İmparatorluğu'na bağlı bir eyalet olan Irak'ta ise Sâsânî hukuk sistemi uygulanıyor ve divan kayıtları Farsça tutuluyordu.

İslâm fetihlerinin ardından Müslümanlar, bu iki idarî geleneği Abdülmelik b. Mervân dönemine kadar kullanmaya devam etmişlerdir. Hicrî 81 (700) yılında ise divan kayıtlarının Arapça tutulmasına başlanmış, böylece kurumun İslâmî karakteri daha belirgin hâle gelmiştir.⁸ Bu durum, divanın tamamen İslâm'a özgü bir icat olmaktan ziyade, fethedilen topraklardaki idarî uygulamaların İslâm devletinin ihtiyaçlarına uyarlanması suretiyle kurumsallaştığını göstermektedir.

İslâm tarihinde divanı ilk kuran kişinin kim olduğu konusunda kaynaklarda farklı görüşler yer almaktadır. Bazı eserlerde divan teşkilâtının temellerinin Hz. Peygamber döneminde atıldığı ifade edilse de⁹ bu kanaat, gerçeği tam olarak yansıtmamaktadır. Zira daha önce de belirtildiği üzere divan, gelir ve giderlerin düzenli bir şekilde defterlere kaydedilmesi anlamına gelir. Ancak Hz. Peygamber döneminde böyle bir uygulamanın varlığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu nedenle söz konusu görüş, tarihî gerçeklerle örtüşmeyen bir yorum niteliğindedir.

Hz. Ebû Bekir döneminde fetihlerin sınırlı olması nedeniyle devlet gelirleri de oldukça azdı. Hazineye ulaşan mallar bekletilmeksizin ihtiyaç sahiplerine dağıtıldığından divan teşkilâtının oluşmasını gerektirecek bir durum söz konusu değildi. Nitekim halife, Bahreyn'den ilk kez mal geldiğinde bunu hiçbir ayırım gözetmeden, hür-köle, siyah-beyaz ayırımı yapmaksızın, toplumun tüm bireylerine eşit miktarda ve vakit kaybetmeden dağıttı.¹⁰

Hz. Ebû Bekir'in bu uygulamasının Hz. Ömer'in halifeliğinin ilk dönemlerinde de aynen devam ettiği anlaşılmaktadır. Ebû Ubeyd'in aktardığı bir bilgiye göre Hz. Ömer, Sevâd arazilerinin belirli bir kısmını, Kadisiye Savaşı'na katılan ordunun dörtte birini oluşturan Yemenli Büceyle kabilesine tahsis etmiştir. Bu araziler, yaklaşık iki ya da üç yıl boyunca Büceyle kabilesinin tasarrufunda kalmıştır.¹¹

Hz. Ömer döneminde fethedilen topraklardan elde edilen gelirlerin Medine'ye ulaşması ve Müslüman nüfusun artışı, beytülmalin yönetimi konusunda yeni yöntemler geliştirilmesini gerekli kılmıştır. Bu süreç, divan teşkilâtının ilk olarak Hz. Ömer döneminde ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Klasik kaynaklarda sıkça yer alan bir rivayete göre, Hz. Ömer, Ebû Hüreyre'yi Bahreyn ve Hecr'e vergi âmili olarak görevlendirmiştir. Görevini tamamlayarak Medine'ye dönen Ebû Hüreyre, halifeye beş yüz bin dirhem getirdiğini bildirmiştir. Hz. Ömer, miktarı ve kaynağını sorgulamış, içinde yetim ve dul kadınların haklarının bulunup bulunmadığını öğrenmek istemiştir. Ebû Hüreyre ise malların helal kaynaklardan geldiğini ve sorumluluğun tamamen kendisine ait

⁸ Mâverîdî, *el-Ahkâmü's-sultaniyye*, 300-301.

⁹ Buhârî, Hz. Peygamber'in Medine'ye gittikten sonra nüfus sayımı yapmasını delil göstererek ilk divanın Allah Resulü döneminde ortaya çıktığını söyler. Bk. Buhârî, *Cihad ve Siyer*, 181; İbn Zenceveyh, Hz. Peygamber'in Bedir Gazvesi'ne katılanlara atıyye vermesine dayanarak divanın onun döneminde ortaya çıktığını ifade etmektedir. Bk. Ebû Ahmed Humeyd b. Mahled b. Kuteybe el-Horasânî İbn Zenceveyh, *Kitâbu'l-Emvâl*, thk. Şâkir Zib Feyyâz (Riyad, 1986), 505; Allah Resulü'nün Hz. Ömer'e atıyye verdiği hakkında bk. Buhârî, *Ahkâm*, 17; Ebu'l Huseyn el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî Muslim, *Sahîh'u-Muslim* (Riyad: Dâr'u-Taybe, 2006), Zekât, 37; Muhammed Hamidullah da divanın Hz. Peygamber döneminde kurulduğunu kabul eder ve delillerle ispat etmeye çalışır. Bk. Muhammed Hamîdullah, *İslâm'a Genel Bir Bakış*, çev. Sinan Edegil (İstanbul: Beyan Yayınları, 2017), 222.

¹⁰ Ya'kub b. İbrahim Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-harâc* (Beyrut: Darü'l Ma'rife, 1979), 42; Kasım b. Sellam Ebû Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, thk. Dr. Muhammed Ammare (Beyrut: Darü's-Şuruk, 1989), 354.

¹¹ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, 139; Yahya b. Âdem, *Kitâbü'l-harâc* (Kahire: Darü'l-Şuruk, 1987), 83.

olduğunu ifade etmiştir.¹² Bu olay, divan teşkilâtının kuruluş sürecinde malî kayıtların önemini ve devlet otoritesinin adaletli gelir dağılımına verdiği önemi açıkça ortaya koymaktadır.

Divanın kuruluşuyla ilgili başka bir rivayette, Ebû Musa el-Eşarî Hz. Ömer'e bir milyon dirhem mal getirmiş, halife miktarı doğrulamak için açıklama istemiş ve maldan herkesin, hatta cihada katılmamış bir Yemenli çobanın bile pay alabileceğini vurgulamıştır.¹³ Benzer şekilde, Irak fatihi Sa'd b. Ebî Vakkas ve Şam fatihi Ebû Ubeyde b. Cerrah da fetih ganimetleri ve arazilerin âdil biçimde paylaşılması hususunda Hz. Ömer'den görüş istemişlerdir.¹⁴ Mısır'da ise Zübeyr b. Avvâm, fethedilen arazilerin Hz. Peygamber'in Hayber arazilerini sahabeye taksim ettiği gibi ashab arasında taksim edilmesini bölge valisi Amr b. Âs'tan talep etmiştir. Vali, kendi başına karar veremeyeceğini belirterek durumu Hz. Ömer'e iletmıştır.¹⁵

Hiz. Ömer, taşradan gelen bu talepler karşısında oldukça şaşırır ve ne yapacağını bilemedi.¹⁶ Zira Hz. Ömer, o zamana kadar çeşitli yerlerden gelen gelirleri Hz. Ebû Bekir gibi kısa bir sürede eşit bir şekilde halka dağıtıyordu. Zira gelirler sınırlıydı ve selefinden farklı bir uygulamaya gitmesini gerektiren bir durum bulunmuyordu. Ancak bu defa şartlar değişmişti. Çünkü Medine'ye o güne kadar benzeri görülmemiş kadar ganimet gelmişti. Hz. Ömer hem Medine'ye gelen bu malları ne şekilde taksim etmesi gerektiğini hem de fetih yoluyla Müslümanların ellerine geçen gayrimüslimlere ait arazilerin durumunu görüşmek için bir toplantı tertipledi. Valilerinin fikirlerine başvurmadan önce araziler hakkında kendi kanaatini onlarla paylaştı ve şöyle dedi: "Bu bölgelerin arazilerini olduğu gibi bırakarak taksim etmeme fikrindeyim. Böylece Müslümanlara ödemek üzere o arazilerin sahiplerinden harac almayı düşünüyorum. İnsanların gelecek endişesi olmasaydı, Hz. Peygamber'in Hayber arazilerini taksim ettiği gibi ben de fethedilen yeni yerleri, ashabı arasında öyle taksim ederdim."¹⁷

Halife, fethedilen arazilerin mevcut durumlarının korunması gerektiğini, bu topraklardan elde edilecek gelirlerin gelecek nesillerin Allah yolunda cihadına katkı sağlayacak şekilde kullanılmasını ve söz konusu gelirlerin uzun vadede sürdürülebilir biçimde yönetilmesini uygun bulduğunu ifade ettikten sonra, konu hakkında düşüncelerini merak etti.¹⁸

Hiz. Ali,¹⁹ Hiz. Osman, Talha b. Übeydullah, Abdullah b. Ömer,²⁰ Malîk b. Enes²¹ ve Muaz b. Cebel gibi sahâbîler, arazilerin tek bir kişi veya grup tarafından tekelleştirilmesini önlemek ve gelecek nesillerin haklarını güvence altına almak amacıyla halifeye destek oldular. Muaz b. Cebel özellikle arazilerin taksim edilmesi halinde verimli toprakların ganimet sahiplerinin elinde toplanacağını ve sonraki nesillerin mağdur olacağını belirtti.²²

¹² Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-harâc*, 114; Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddime* (Şarika: Darü'l-Fettah, 1995), 342.

¹³ Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-harâc*, 24.

¹⁴ Muhammed Ebu Zehra Ebu Zehra, *İslâm'da Sosyal Dayanışma*, çev. Ethem Ruhi Fırlalı-Osman Eskicioğlu (İstanbul: Yağmur Yayınları, 1976), 75-76.

¹⁵ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emvâl*, 150-151; Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Davud Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân* (Beyrut: Mektebetü'l-Meârif, 1987), 300.

¹⁶ Muhammed b. Ali b. Tabatabâ İbn Tiktaka, *el-Fahrî fi'l-âdâb el-sultâniyye ve'l-duvel el-İslamiyye* (Beyrut: Dâru Sâdr, ts.), 83; Abdussettar eş-Şeyh, *Ömer bin el-Hattab* (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 2012), 417-418.

¹⁷ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emvâl*, 82; Ebu'l-Kasım Ali b. El-Hasan b. Hibetullah b. Abdullah eş-Şafî İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk* (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1995), 2/187-189.

¹⁸ Hiz. Ömer: "Irak ve Suriye topraklarından Allah'ın Müslümanlara ihsan ettiği arazilerin taksimi hususunda fikrinizi öğrenmek istiyorum.¹⁸ Onu ölçmemi isterseniz, ölçeriz. Size bölüştürmemi isterseniz, bölüştürürüz." dedi. Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-harâc*, 45; Muhammed b. Sa'd b. Menî ez-Zühri İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir* (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2001), 3/279-280; Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 635-636.

¹⁹ Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-harâc*, 36; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emvâl*, 136.

²⁰ Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-harâc*, 24-25.

²¹ Malik b. Enes, bu arazileri vakıf arazisi olarak kabul eder. Bundan alınacak haraç, camii, köprü yapımı gibi sosyal hizmetlere ve ordunun ihtiyaçlarına harcanması gerektiği kanaatindedir. Bk. Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emvâl*, 137.

²² Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emvâl*, 136-137; Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 207.

Abdurrahman b. Avf, arazilerin fatihlere ait olduğunu ve gelecek nesillerin hak sahibi olamayacağını savundu.²³ Zübeyr b. Avvâm ve Bilal b. Rebah da benzer görüşleri dile getirerek halifeyi sıkıştırdılar. Bunlar Hz. Ömer'i o kadar zor durumda bıraktılar ki halifenin: "Ey Allahım! Bilal ve arkadaşlarının hakkından gel, onlara karşı sana sığınıyorum." dediği rivayet edilir. Daha sonra Hz. Ömer onlara şöyle dedi:

O zaman sizden sonra gelecek olan Müslümanların durumu ne olacak? Onları bu haklardan mahrum mu bırakayım? Onlar, arazilerin halka taksim edilmiş olduğunu, babalarından çocuklarına miras olarak intikal ettiğini ve bu şekilde kendilerinin her şeyden mahrum edildiklerini görecekler.²⁴ Müslümanlar hâkim olduğu müddetçe onlar köle statüsünde kalacaklar. Ben buna rıza gösteremem.²⁵ Sevâd topraklarını aranızda taksim edersem korkarım ki sular yüzünden aranızda fitne ve husumet çıkar.²⁶

Toplantıda söz alan Abdurrahman b. Avf, meselenin farklı bir yönüne dikkat çekerek arazilerin ve sahiplerinin Allah'ın Müslümanlara lütfettiği fey ve ganimetlerden sayılması gerektiğini ifade etti. Hz. Ömer ise bu görüşe katıldığını belirtmekle birlikte meseleyi daha geniş bir perspektiften ele aldı. Ona göre, ilerleyen dönemlerde Müslümanların büyük ganimetlere sahip yeni topraklar elde etmesi kesin değildi aksine fethedilecek bölgelerin idaresi ve korunması Müslümanlar için ciddi bir yük oluşturabilirdi. Bu nedenle, Irak ve Suriye topraklarının o dönemde bölüştürülmesi durumunda kalelerin korunması zorlaşacak ayrıca gelecek nesillere, yetimlere ve dullara herhangi bir pay bırakılmamış olacaktı. Hz. Ömer'in bu değerlendirmesi üzerine meclisteki bazı kişiler, savaş yoluyla elde edilen ganimetlerin savaşta yer almayanlara, henüz doğmamış kuşaklara veya onların çocuklarına bırakılmasının doğru olmayacağını ileri sürdüler. Halife, bu eleştirilere karşılık söz konusu yaklaşımın da bir görüş olarak değerlendirilebileceğini belirterek tartışmayı daha fazla uzatmadı. Toplantıya katılanlar ise konunun hassasiyeti dolayısıyla meseleyi daha geniş bir çerçevede ele alması ve farklı kesimlerin kanaatlerini de öğrenmesi yönünde Hz. Ömer'e tavsiyede bulundular.²⁷

Hz. Ömer, meseleye dair daha sağlıklı bir sonuca ulaşabilmek için istişarelerini genişleterek Evs ve Hazreç kabilelerinin önde gelenlerinin de görüşlerine başvurdu.²⁸ Onlara konunun önemini ve milletin geleceği açısından taşıdığı hassasiyeti detaylı biçimde aktardı.²⁹ Yapılan değerlendirmeler sonucunda ensar, halifenin yaklaşımını destekleyerek fethedilen şehirlerin ve kalelerin güvenliğinin sağlanmasının öncelikli bir mesele olduğunu vurguladı. Onlara göre bu bölgelerin korunması için yeterli askerî harcamalar yapılmadığı takdirde, gayrimüslim güçler kaybettikleri toprakları geri almak amacıyla yeniden saldırıya geçebilir ve İslâm toplumunun güvenliği tehlikeye girebilirdi.³⁰

Ebü Yusuf'un Muhammed b. İshak'tan aktardığı bir rivayete göre, Hz. Ömer istişare süreci boyunca fikrî açıdan oldukça zorlayıcı bir dönem geçirmiştir. Ancak Kur'an'da yer alan bazı ayetleri inceledikten sonra zihnindeki tereddütlerin azaldığını ve aldığı kararların isabetli olduğu kanaatine vardığını ifade etmiştir.³¹ Özellikle ilgili ayette geçen "bunların arkasından gelenler..."³² ifadesi, ona fethedilen toprakların yalnızca o dönemdeki gaziler için değil, gelecek nesiller de dâhil olmak üzere bütün Müslümanların ortak malı olduğu düşüncesini kazandırmıştır.³³ Bu anlayış doğrultusunda Hz.

²³ Ebû Yusuf, *Kitabü'l-harâc*, 24-25; Şibli Nu'mani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, çev. Talip Yaşar Alp (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2015), 200.

²⁴ Ebû Yusuf, *Kitabü'l-harâc*, 24-25.

²⁵ Ebû Yusuf, *Kitabü'l-harâc*, 141.

²⁶ Ebû Yusuf, *Kitabü'l-harâc*, 134.

²⁷ Ebû Yusuf, *Kitabü'l-harâc*, 24-25.

²⁸ Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 207.

²⁹ Ebû Yusuf, *Kitabü'l-harâc*, 25.

³⁰ Ebû Yusuf, *Kitabü'l-harâc*, 25-26.

³¹ Ebû Yusuf, *Kitabü'l-harâc*, 26; Selim A. Sıddıkî, *İslam Devletinde Mali Yapı*, çev. Rasim Özdenören (İstanbul: Fikir Yayınları, 1968), 80.

³² Haşir, 59/10.

³³ Şibli Nu'mani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 346.

Ömer, söz konusu toprakları savaşçılar arasında paylaşmak yerine eski sahiplerinin kullanımına bırakmış ve onlardan belirli bir vergi alınmasını kararlaştırmıştır.³⁴

Hiz. Ömer, Müslümanların yalnızca kendi dönemlerini değil, gelecek nesillerini de gözetenek fethedilen toprakların taksim edilmemesi yönünde karar vermiştir. Onun bu yaklaşımı sonucunda söz konusu araziler savaşçılar arasında paylaştırılmamış, böylece hem kendi hilafeti döneminde hem de sonraki dönemlerde geçerli olacak bir uygulamanın temeli atılmıştır.³⁵ Bu karar, İslâm toprak rejiminin şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamış ve devletin arazi politikalarının ana çerçevesini oluşturmuştur.

Hiz. Ömer'in toprağı taksim etmeme kararı hem kendi hilâfetinde hem de sonraki dönemlerde İslâm toprak rejiminin temelini oluşturmuş ve divan teşkilâtının kurumsallaşmasına öncülük etmiştir. Böylece divan teşkilâtı yalnızca malî kayıt ve gelir dağıtımını sağlamakla kalmamış, devlet otoritesinin adaletli yönetimini, toplumsal dengeyi ve gelecek nesillerin kaynaklara erişimini güvence altına alan merkezi bir kurum hâline gelmiştir.

Ebû Yusuf, Hiz. Ömer'in fethedilen toprakları savaşçılar arasında paylaştırmayarak bunlardan elde edilen haraç gelirlerini Müslümanlara dağıtma yönündeki uygulamasını son derece yerinde ve isabetli bulmuştur. Ona göre Hiz. Ömer'in bu konudaki yaklaşımı ve Kur'an ayetlerinden çıkardığı hüküm, Allah'ın kendisine lütfettiğı bir başarı olarak değerlendirilmelidir. Bu tutumun doğurduğu faydalar yalnızca kendi dönemiyle sınırlı kalmamış, bütün Müslümanlara ulaşmıştır. Ayrıca Ebû Yusuf'a göre söz konusu arazilerden vergi alınması ve bu gelirlerin Müslümanlar arasında dağıtılması toplumun menfaatine hizmet etmiştir. Zira bu kaynaklar kamu giderleri ile askerî harcamalarda kullanılmamış olsaydı, şehirlerin savunması için gerekli kaleler korunamayacak, ordular cihad için sefere çıkamayacak ve bu durum, gayrimüslimlerin İslâm topraklarını yeniden ele geçirmelerine zemin hazırlayabilecekti. Bu sebeple Ebû Yusuf, Hiz. Ömer'in kararının uzun vadeli siyasi, askerî ve ekonomik istikrar açısından son derece önemli olduğunu vurgulamaktadır.³⁶

Hiz. Ömer'in Irak, Suriye ve Mısır gibi geniş coğrafyalarda fethedilen toprakları mücahitler arasında paylaştırmayıp hazine malı olarak değerlendirmesinin en önemli sebeplerinden biri, toplumda toprak ağalığı benzeri bir yapının doğmasını önlemeye yönelikti. Bu noktada, Hiz. Peygamber'in (s) Hayber arazilerini Müslümanlar arasında dağıtmasıyla Hiz. Ömer'in tutumunu birbirinden ayırmak gerekir. Zira Hayber toprakları, söz konusu fetih bölgeleriyle kıyaslandığında oldukça sınırlı bir alana sahipti ve bu nedenle feodalite benzeri bir sistemin ortaya çıkması gibi bir tehlike söz konusu değildi. Buna karşılık Irak, Suriye ve Mısır gibi geniş ve verimli arazilerin gaziler arasında paylaştırılması durumunda, belli ellerde büyük toprak mülkiyetleri toplanabilir ve bu da zamanla toprak ağalığı temelli bir sınıfın ortaya çıkmasına zemin hazırlayabilirdi. Hiz. Ömer, bu tür sosyal ve ekonomik dengesizliklerin önüne geçmek amacıyla toprakları kamu mülkiyeti statüsünde tutarak hem toplumsal adaleti sağlamış hem de ekonomik gücün belli zümrelerin elinde toplanmasını engellemiştir.³⁷

Yapılan istişareler sonucunda gayrimüslimlerden savaş yoluyla ele geçirilen toprakların eski sahiplerinin ellerinde bırakılmasına karar verilince, Hiz. Ömer bu doğrultuda Irak genel valisi Sa'd b. Ebî Vakkas'a bir mektup gönderdi. Mektubunda, insanların kendisinden ganimetleri ve Allah'ın Müslümanlara ihsan ettiği fey mallarını aralarında paylaşmasını talep ettiklerini bildiren yazısını aldığını belirterek, nasıl hareket etmesi gerektiğini detaylı biçimde açıkladı. Buna göre, savaş sırasında ordu için toplanan at, silah ve benzeri malların bir araya getirilip savaşta hazır bulunan Müslüman askerler arasında dağıtılmasını; buna karşılık toprakların eski sahiplerine bırakılmasını emretti. Hiz. Ömer, bu kararın gerekçesini, aksi halde gelecekteki nesiller için hiçbir şeyin kalmayacağı ve kamu

³⁴ Ebû Yusuf, *Kitabü'l-harâc*, 27.

³⁵ Mustafa Fayda, *Hiz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler* (İstanbul: MÜİF. Yayınları, 1989), 33; Şibli Nu'mani, *Bütün Yönleriyle Hiz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 200.

³⁶ Ebû Yusuf, *Kitabü'l-harâc*, 27.

³⁷ M. A. Mannan, *İslâm Ekonomisi Teori ve Pratik*, çev. Bahri Zengin-Tevfik Ömeroğlu (İstanbul: Fikir Yayınları, 1980), 171.

yararının zedeleneyeceği şeklinde ifade etti.³⁸ Ayrıca mektubunda, İslâm'a davetin öncelikli bir görev olduğunu hatırlatarak, savaş öncesinde Müslümanlığı kabul edenlerin diğer Müslümanlarla aynı haklara sahip olacaklarını, bu sayede İslâm toplumunun bir parçası haline geleceklerini belirtti. Buna karşılık savaş ve yenilgi sonrasında İslâm'ı kabul edenlerin de ümmetin bir üyesi sayılacağını ancak bu kişilerin ellerindeki malların, İslâm'ı kabul etmeden önce elde edilmiş olması sebebiyle Müslüman toplumun ortak mülkiyetine dahil olacağını ifade etti. Bu yaklaşım, Hz. Ömer'in adalet anlayışını, gelecek kuşakların çıkarlarını ve devletin uzun vadeli ekonomik istikrarını göz önünde bulunduran stratejik bir karar verdiğini göstermektedir.³⁹

Gayrimüslimlerden savaşla alınan arazilerin dağıtılmamasına dair alınan bu karar yalnızca Irak için değil, aynı zamanda Suriye ve Mısır gibi diğer fethedilen bölgeler için de geçerliydi. Kaynaklarda, Hz. Ömer'in bu toprakların mülkiyetini yerli halkın elinde bıraktığı ve onlardan alınan vergilerle devlet hazinesinin gelirlerini düzenli hâle getirdiği belirtilmektedir. Bu uygulama, İslâm toprak rejiminin kurumsal temellerinin atılmasında ve ekonomik düzenin sürdürülebilir şekilde tesis edilmesinde önemli bir adım olmuştur.⁴⁰

Hz. Ömer'in istişare toplantısında ele alınan ikinci konu ise Medine'ye ulaşan büyük miktardaki ganimetlerin nasıl değerlendirileceği meselesi olmuştur. Bu konuda Hz. Ali, toplanan malların tamamının her yıl düzenli şekilde halka dağıtılmasını ve hazinede biriktirilmemesini önermiştir. Hz. Osman ise dağıtımın kayıt altına alınmaması hâlinde hazineden mal alan ile almayanların belli olmayacağını, bunun da yanlış anlamalara ve toplumda dedikoduların yayılmasına sebep olacağını ifade ederek temkinli bir yaklaşım sergilemiştir.⁴¹ Toplantı sırasında Hz. Ömer'in bu durum karşısındaki şaşkınlığını gören⁴² Hâlid b. Velid,⁴³ Suriye'de gözlemlediği uygulamaları örnek göstererek, devlet işlerinde düzenli defter tutulmasını önermiştir. Bu defterlerde askerlerin isimlerinin ve ihtiyaçlarının kaydedilmesi hem dağıtımın âdil bir şekilde gerçekleşmesini sağlayacak hem de idarî düzeni güçlendirecektir.⁴⁴ Hz. Ömer, Hâlid'in önerdiği divan sisteminin ne anlama geldiğini sormuş ve Hâlid tarafından açıklama yapılmıştır. Yapılan görüşmeler sonucunda bu öneri uygun bulunmuş ve böylece divan teşkilâtının temelleri atılmıştır.⁴⁵

Bütün bu görüşmeler neticesinde Hz. Ömer, gayrimüslimlerden alınan gelirlerin atıyye olarak dağıtılmasını kararlaştırmıştır. Ebû Yusuf'un *Harac* kitabında aktardığına göre Hz. Ömer, bu uygulamanın gerekçesini, her Müslüman'ın bu gelirlerden eşit şekilde hak sahibi olduğunu vurgulayarak açıklamıştır. Ona göre hiçbir Müslüman diğerinden fazla hak iddia edemez. Herkes, İslâm'ın ölçüleri ve Resulullah'ın sünnetine uygun olarak kendi özel durumuna göre pay alır. Bu yaklaşım hem adaletin sağlanması hem de gelirlerin şeffaf ve sürdürülebilir biçimde yönetilmesi açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir.⁴⁶

2. Divanın Kuruluş Tarihi

Divan teşkilâtının Hz. Ömer'in halifeliği zamanında kurulduğu konusunda genel bir görüş birliği bulunsa da bu kurumun halifeliğin hangi yılında ihdas edildiği meselesi tarihçiler arasında tartışmalıdır. Bir kısım araştırmacılar, bu kurumun hicrî 15. yılda (636) ortaya çıktığını belirtirken, diğerleri kuruluşun hicrî 20. yılın muharrem ayında (641) gerçekleştiğini savunmaktadır. Taberî,⁴⁷

³⁸ Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 370-371.

³⁹ Ebû Yusuf, *Kitabü'l-harâc*, 24; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emvâl*, 136; Yahya b. Âdem, *Kitâbü'l-harâc*, 68.

⁴⁰ Fayda, Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler, 8.

⁴¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mulûk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim (Kahire: Dârü'l-Meârif, ts.), 4/209; Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir es-Suyutî Suyutî, *Târîhu'l-hulefâ* (Beyrut: Darü'l-Minhac, 2013), 254.

⁴² İbn Tiktaka, *el-Fahrî fi'l-âdâb el-sultâniyye ve'l-duvel el-İslamiyye*, 83.

⁴³ Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mulûk*, 4/209.

⁴⁴ İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*, 3/275; Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 630-631; Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mulûk*, 4/209.

⁴⁵ Suyutî, *Târîhu'l-hulefâ*, 254; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 342.

⁴⁶ Ebû Yusuf, *Kitabü'l-harâc*, 46; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emvâl*, 302.

⁴⁷ Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mulûk*, 3/615.

İbû'l-Esîr⁴⁸ ve İbn Tiktaka,⁴⁹ gibi müellifler birinci görüşü savunurken; İbn Sa'd,⁵⁰ Belâzurî,⁵¹ Ya'kûbî,⁵² Mâverdî,⁵³ Ebu'l-Fida⁵⁴ ve İbn Haldun⁵⁵ gibi yazarlar ise ikinci görüşü benimser. Tarihsel gelişmeler dikkate alındığında ikinci görüşün daha doğru olduğu görülmektedir. Zira hicrî 15. yılda Kadisiye Savaşı (635) meydana gelmiş, Suriye, Irak ve Mısır'ın fethi bu tarihten sonra tamamlanmıştır. Bu dönemde devlet gelirleri henüz yeterli düzeye ulaşmamış, dolayısıyla düzenli bir gelir dağıtım sistemine duyulan ihtiyaç da ortaya çıkmamıştır.⁵⁶ Nitekim İrfan Mahmud Rana, hicrî 15. yılda cizye ve haraç gelirlerinde Müslümanlara yıllık olarak dağıtımını gerektirecek ölçüde bir artışın henüz gerçekleşmediğini vurgular. Bu durum, divan teşkilâtının artan gelirlerin yönetimi ve sistematik dağıtımını ihtiyacına bağlı olarak biraz daha sonraki bir tarihte kurulduğunu göstermektedir.⁵⁷

Hz. Ömer, hicrî 17 (638) yılında fethedilen toprakların ganimet gibi dağıtılmamasına karar vererek bu doğrultuda Sa'd b. Ebî Vakkas'a gönderdiği emirlerde, arazilerin ve çevresindeki tarıma elverişli alanların eski sahiplerinin elinde bırakılmasını ve buradan elde edilen gelirlerin tüm Müslümanlara atıyye olarak dağıtılmasını istemiştir.⁵⁸ Ayrıca 18/639 yılında Câbiye'de⁵⁹ yaptığı konuşmada fey gelirlerinin bütün Müslümanlara dağıtılması gerektiğini dile getirmiştir. Bu gelişmeler, divan teşkilâtının kurulmasından önce malî düzenlemelerin zeminini oluşturmuş ve nihayet hicrî 20 (641) yılında divan, bu gelirlerin âdil ve düzenli bir şekilde yönetilmesi amacıyla kurumsal bir yapıya kavuşturulmuştur.⁶⁰

Hz. Ömer'in fethedilen toprakları ganimet olarak dağıtmaması, bu arazilerden harac vergisi alınmasını kararlaştırması, söz konusu vergiyi fey kapsamında değerlendirmesi, Câbiye'de yaptığı konuşmada bu gelirlerin Müslümanlar arasında paylaştırılacağını belirtmesi ve Müslümanlara düzenli yiyecek temini için adımlar atması gibi gelişmelerin tamamı hicrî 20 (641) yılından önce gerçekleşmiştir. Ancak tüm bu düzenlemeler, malî sistemin teorik ve pratik temellerini oluşturan birer hazırlık mahiyeti taşıyordu. Dolayısıyla, Medine merkezli divan teşkilâtının kurumsal anlamda faaliyete geçerek fey gelirlerinin yeni ve düzenli bir sistem içinde dağıtılmaya başlanması, hicrî 20. yıl rivayetini tarihsel olarak daha isabetli kılmaktadır.⁶¹

3. Divanlara Kayıtların Başlaması

Hz. Ömer döneminde fetihlerle artan ganimet ve vergi gelirleri, yönetiminde yeni düzenlemelere duyulan ihtiyacı ortaya çıkarmış ve yapılan istişareler sonucunda divan teşkilâtının kurulmasına karar verilmiştir. Bu süreçte fethedilen arazilerin askerlere dağıtılmayıp devlet mülkiyetinde bırakılması, kalıcı bir gelir kaynağı oluşturması bakımından belirleyici olmuştur. Böylece hazineye düzenli şekilde giren gelirlerin toplumun geneline adaletli biçimde dağıtılabilmesi için kayıt sistemi oluşturulmuş ve bu görevi üstlenecek yetkin kişiler tayin edilmiştir. Görevliler gelirlerin ve hak sahiplerinin kayıtlarını sistematik olarak tuttuktan sonra halife, belirlenen ölçütler doğrultusunda her bir vatandaşa atıyye tahsis etmeye başlamıştır. Çalışmanın bir sonraki bölümünde,

⁴⁸ İzzuddin Ebû'l Hasan Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ömer Abdusselam et-Tedmirî (Beyrut: Dârü'l Kitâbi'l Arabiyye, 1997), 2/350.

⁴⁹ İbn Tiktaka, *el-Fahrî fi'l-âdâb el-sultâniyye ve'l-duvel el-İslamiyye*, 83.

⁵⁰ İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*, 3/267.

⁵¹ Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 631-632.

⁵² Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî* (Beyrut: Şeriketu'l-İ'lamî, 2010), 2/44.

⁵³ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultaniyye*, 299.

⁵⁴ Ebû'l-Fidâ' el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâil b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî Ebû'l-Fidâ', *el-Muhtasar* (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997), 1/225.

⁵⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, 341.

⁵⁶ Ali Muhammed Sallâbî, IV. Halife Hz. Ali Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi (İstanbul: Ravza Yayınları, 2016), 335-336.

⁵⁷ Rânâ, Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı, 129.

⁵⁸ Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 2/139.

⁵⁹ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emvâl*, 354-355; Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 207.

⁶⁰ Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-harâc*, 24; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emvâl*, 136.

⁶¹ Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 2/139.

söz konusu atıyyelerin hangi kriterlere göre belirlendiği ve dağıtımın nasıl gerçekleştirildiği ayrıntılı biçimde ele alınacaktır.

3.1. Halkın Kaydedilmesi

Hz. Ömer, divan teşkilâtının düzenli ve adaletli bir şekilde işlemesi için halkın kayıt altına alınmasını sistemli bir biçimde gerçekleştirmiştir. Bu amaçla ehil ve güvenilir kişileri görevlendirerek Müslümanların mensup oldukları bölge, şehir, köy ve kabilelere göre defterlere yazılmalarını emretmiştir. Nesep konusundaki bilgi ve tecrübeleriyle öne çıkan Medine’de Akil b. Ebî Talib, Mahreme b. Nevfel ve Cübeyr b. Mut’im; Basra’da Muğire b. Şu’be, Kûfe’de ise Abdullah b. Halef gibi tecrübeli kişiler bu görev için seçilmiştir. İlk etapta kayıtlar kabile esasına göre tutulmuş ve sıralama, önce Haşimoğulları’ndan başlamak üzere Hz. Ebû Bekir’in kabilesi, ardından Hz. Ömer’in kabilesi ve sonrasında diğer kabilelerle devam etmiştir. Ancak defterleri inceleyen Hz. Ömer, bu yöntemi uygun bulmamış ve kayıtların Hz. Peygamber’e yakınlık ile İslâm’a girişteki öncelik prensibine göre yeniden düzenlenmesini istemiştir.⁶² Bu doğrultuda kayıtlar yeniden hazırlanmış; ilk sırada Hz. Peygamber’e en yakın olan Haşimoğulları ve Muttaliboğulları yer almış, onları Benî Ümeyye, Benî Abdüşşems, Benî Nevfel ve Benî Abdüluzza takip etmiştir. Hz. Ömer’in kendi kabilesi olan Benî Adî ise daha sonra deftere işlenmiştir. Aynı kabileye mensup olanların divana kayıtları ise Müslüman olmada öncelik ilkesi esas alınmıştır. Mesela Benî Haşim kabilesinden olup Bedir Gazvesi’ne iştirak eden Hz. Ali listenin başına yazılmıştır. Haşimoğullarından ilk önce yazılan kişinin Hz. Peygamber’in amcası Hz. Abbas veya Allah Resulü’nün hanımlarının olduğuna dair rivayetler de bulunmaktadır.⁶³ Böylelikle sıralama, toplumsal statü veya kabile gücüne göre değil, İslâm’a girmede öncelik ve dine yakınlık esasına göre şekillendirilmiştir. Bu düzenleme, adalet ve liyakat prensiplerinin gözetildiği bir yönetim anlayışını yansıtmakta ve devletin malî-idarî kayıt sistemine kurumsal bir nitelik kazandırmıştır.

Zeyd b. Eslem’in babasından nakledilen bir rivayete göre, Adiyogulları Hz. Ömer’e ismini listenin başına yazmasını teklif etmiş ancak Hz. Ömer, üstünlüğün nesep veya makamla değil, ameller ve İslâm’a hizmetle ölçüleceğini ifade ederek bu teklifi reddetmiştir. Sıralamanın Hz. Peygamber’e yakınlığa göre yapılması gerektiğini aksi takdirde sonraki nesillerin farklı yollar izleyebileceğini vurgulamıştır.⁶⁴ Muhacirlerin kayıtları tamamlandıktan sonra ensarın kaydına geçilmiş ve bu grupta da öncelik Evs kabilesinden Sa’d b. Muâz’ın kabilesine verilmiştir.⁶⁵

Azad edilmiş kölelerin kayıt sıralaması konusunda Hz. Ömer, kâtiplere serbestlik tanımıştır. Nitekim Şam divanı düzenlenirken Hz. Peygamber’in müezzini Bilâl’e kiminle yazılmak istediği sorulmuş, Bilâl de Hz. Peygamber’in kendisiyle kardeş yaptığı Ebû Rüveyha ile kaydedilmek istediğini söylemiştir. Bunun üzerine Bilâl ve Habeş kabilesi, Has’am kabilesiyle birlikte kaydedilmiştir.⁶⁶

Hz. Ömer, sadece şehir merkezlerinde değil, köylere varıncaya kadar ülkenin her yerinde yaşayanları divan defterlerine kaydettirmiştir. Onun “Yemen’deki Sana veya Himyer dağlarında bir çobanın dahi bu mallarda hakkı vardır. O hakkı evinden çıkmadan, yüzü kızarmadan kendisine ulaştıracağız.”⁶⁷ sözü bu uygulamayı açıkça göstermektedir. Kûfe, Basra, Şam, Ürdün, Hims, Filistin, Medain ve Mısır halkına maaşlar bağlanmış;⁶⁸ her kabilenin ayrı bir defteri tutulmuştur. Yemen’deki

⁶² İbn Sa’d, *Kitâbü’t-tabakâti’l-kebir*, 3/267; Belâzurî, *Fütûhu’l-büldân*, 630; Taberî, *Târîhu’r-rusûl ve’l-mulûk*, 4/210-211.

⁶³ Ebû Yusuf, *Kitâbü’l-harâc*, 43; Belâzurî, *Fütûhu’l-büldân*, 630-631; Taberî, *Târîhu’r-rusûl ve’l-mulûk*, 4/209; Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-sultaniyye*, 298; Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 2/148.

⁶⁴ İbn Sa’d, *Kitâbü’t-tabakâti’l-kebir*, 3/275; Belâzurî, *Fütûhu’l-büldân*, 631; Taberî, *Târîhu’r-rusûl ve’l-mulûk*, 4/209.

⁶⁵ İbn Sa’d, *Kitâbü’t-tabakâti’l-kebir*, 3/267; Belâzurî, *Fütûhu’l-büldân*, 632; Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-sultaniyye*, 298-299.

⁶⁶ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik İbn Hişam, *es-Sîretu’n-nebeviyye* (Beyrut: Dâru’l-Kitabi’l-Arabî, 1990), 2/148; İbn Sa’d, *Kitâbü’t-tabakâti’l-kebir*, 3/214.

⁶⁷ Ebû Yusuf, *Kitâbü’l-harâc*, 46; Ebû Ubeyd, *Kitâbü’l-emoâl*, 84; İbn Sa’d, *Kitâbü’t-tabakâti’l-kebir*, 3/278; Celal Yeniçeri, *İslâm’da Devlet Bütçesi* (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1984), 96.

⁶⁸ Taberî, *Târîhu’r-rusûl ve’l-mulûk*, 3/615.

Himyer kabilesi ile⁶⁹ Medine'deki Huzâa kabilesi için farklı defterlerin düzenlenmiş olması bunun en somut örneklerindendir.⁷⁰ Medine'de maaşlar doğrudan halife veya onun görevlendirdiği kişiler tarafından dağıtılırken, taşrada bu görev valiler tarafından yürütülmüştür.⁷¹ Örneğin Mısır'da Amr b. el-Âs, divanları kabile esasına göre düzenleyerek yıllık atıyye miktarlarını Hz. Ömer'in bilgisi dâhilinde belirlemiştir.⁷²

Divan kayıtları sadece gelir dağıtımı için değil aynı zamanda toplumsal düzenin korunması için de önemli bir araç olmuştur. Ağır suç işleyen kimseler divanlardan çıkarılarak cezalandırılmıştır. Uhud Gazvesi'nde Hz. Hamza'yı şehit eden Vahşi'nin içki içme suçu sabit olduktan sonra divandan çıkarılması buna örnektir.⁷³

Hiz. Ömer, divan defterlerini Allah Resulü'nün kabilesinden başlamak suretiyle tanzim etmiştir. Ancak dağıtılan atıyyelerin miktarı kabile esasına göre değil, Müslüman olmada öncelik prensibine göredir. Mesela Bedir Gazvesi'ne iştirak eden Haşimoğullarından Hiz. Ali ile Ümeyyeoğullarından ve Bedir'e katılan Hiz. Osman'a aynı oranda atıyye vermiştir.⁷⁴

Netice itibarıyla Hiz. Ömer, divan kayıtlarının oluşturulmasında iki temel prensip esas almıştır. Bunlardan ilki, bireylerin Hiz. Peygamber'e yakınlık derecesidir; ikincisi ise İslâm'a girişte gösterilen önceliktir. Müslüman olma konusundaki önceliğin en önemli ölçütü ise Bedir Gazvesi'ne katılım olmuştur. Bu yaklaşım, divan teşkilâtının yalnızca bir idarî düzenleme aracı olmanın ötesine geçtiğini göstermektedir. Zira bu sistem, toplumsal statülerin belirlenmesinde dinî ve tarihî ölçütlerin kurumsal bir çerçeveye oturtulmasını sağlamış, sahabenin konumunu belirlemede adalet ve liyakat prensiplerinin gözetilmesine imkân tanımıştır. Böylelikle divan teşkilâtı, hem maddî imkânların dağıtımında hakkaniyeti temin etmiş hem de erken İslâm toplumunda sosyal düzenin istikrarına ve siyasal otoritenin kurumsallaşmasına önemli katkılar sunmuştur.

3.2. Arazi Kayıtları

Divan teşkilâtının kurulmasıyla birlikte, devletin malî yapısının sürdürülebilirliği açısından Müslümanlara ait arazilerin miktarının ve niteliklerinin tespit edilmesi zarurî hâle gelmiştir. Zira gayrimüslim tebaanın ödediği harac vergisi doğrudan araziyle ilişkiliydi ve bu arazilerin tespiti hem vergi toplama süreçlerini kolaylaştırmakta hem de bütçe planlamasının sağlıklı yapılmasına katkı sunmaktaydı. Bu sayede memurlara ödenecek maaşlar ile halka dağıtılacak atıyye miktarı, elde edilecek gelirlerle uyumlu hâle getirilebiliyordu. Bu gerekçelerle Hiz. Ömer, fethedilen bölgelerde arazilerin sistematik biçimde kayda geçirilmesini gerekli görmüştür.

Hiz. Ömer'den önce Müslümanların ellerinde mevcut topraklara dair herhangi bir ölçüm kaydının bulunmaması, onu İslâm tarihinde arazi tespit ve ölçüm faaliyetlerini başlatan ilk yönetici konumuna taşımıştır.⁷⁵ Bu çerçevede Hiz. Ömer, özellikle Irak'taki verimli Sevâd bölgesinde arazi düzenini sağlamak, vergilendirmenin temelini oluşturacak yüzölçümlerini belirlemek ve farklı mahsullerin vergilendirme esaslarını tespit etmek amacıyla Osman b. Huneyf ile Huzeyfe b. Yemân'ı görevlendirmiştir.⁷⁶ Bu iki kişinin bölgenin farklı kısımlarında yürüttüğü çalışmalar, uzun süren titiz bir ölçüm süreci sonunda tamamlanmıştır. Şiblî Numânî'nin aktardığına göre özellikle Osman b. Huneyf bu alanda oldukça tecrübeli olup, "kumaş ölçer gibi dikkat ve hassasiyetle" arazi ölçümleri

⁶⁹ Ebû Yusuf, *Kitabü'l-harâc*, 46.

⁷⁰ İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*, 3/278; Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 634.

⁷¹ Süleyman Ateş, *Hiz. Ömer* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2017), 2/270.

⁷² Adem Apak, *İslam Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs* (Ankara: Ankara Okulları Yayınları, 2001), 270.

⁷³ İbn Hişam, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 3/36.

⁷⁴ Hiz. Ömer'in bu uygulaması günümüze intikal eden en eski tabakat kitaplarının yazımına da sirayet etmiştir. Geniş bilgi için bk. Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 2/149

⁷⁵ Suyutî, *Târîhu'l-hulefâ*, 245.

⁷⁶ Fayda, *Hiz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler*, 45.

yapmıştır. Hz. Ömer de bu süreçte aktif destek sağlamış, çalışmaların düzenli biçimde ilerlemesine katkıda bulunmuştur.⁷⁷

Sevâd arazilerinin ölçümünde Müslümanların Sâsânî tecrübelerinden yararlanıp yararlanmadığı kesin olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte Mustafa Fayda, bölgede yürütülen çalışmaların Sâsânî uygulamalarından etkilenmiş olabileceğini ileri sürmektedir. Fayda'ya göre bu kanaatin temel dayanağı, Sevâd dışında kalan Suriye ve Mısır gibi bölgelerde arazi ölçümü konusunda herhangi bir teşebbüsün kaydedilmemiş olmasıdır. Nitekim Hz. Ömer döneminde Irak toprakları dışında başka bölgelerin yüzölçümleri tespit edilmemiş, bu bölgelerde eski uygulamalar, mevcut kayıtlar veya yerel idarî defterler kullanılmaya devam etmiştir.⁷⁸

Genel anlamda bakıldığında, Hz. Ömer'in arazi kayıtlarını sistematik biçimde tutması, sadece vergi ve bütçe düzenlemelerini sağlamaya yönelik değildir. Bu kayıtlar aynı zamanda divan teşkilâtının merkezi yönetim kapasitesini güçlendirmiş, halkın gelir ve haklarını şeffaf biçimde takip etmeye olanak sağlamıştır. Arazilerin belirlenmesi ve ölçülmesi, divan defterlerinde kayıtlı her Müslümanın atıyyelerinin âdil biçimde dağıtılmasını temin etmiş, aynı zamanda ileride doğabilecek toprak anlaşmazlıklarının önüne geçmiştir. Böylece arazi kayıtları, İslâm toprak rejiminin uygulanabilirliğine ve merkezi yönetim otoritesinin sürdürülebilirliğine temel oluşturmuştur.

3.2.1. Arazilerin Çeşitleri

Arazilerle ilgili kayıtlar tamamlandıktan sonra Hz. Ömer döneminde devlet hazinesine (beytül-mâl) geçen topraklar önemli bir miktara ulaşmış ve bu tür arazilere "Sevâfilü'l-esmâr" adı verilmiştir. Ebû Yusuf'un Abdullah b. Velîd'den naklettiğine göre Hz. Ömer, fethedilen Sevâd Bölgesi'ndeki toprakları şu şekilde tasnif ederek beytül-mâl aktarmıştır:

1. Savaşta öldürülen düşmanlara ait araziler.
2. Savaştan kaçan düşmanların terk ettiği araziler.
3. Kisra'ya ait araziler.
4. Kisrâ'nın yakın çevresine ait araziler.
5. Su kaynaklarının çevresinde bulunan araziler.
6. Atların⁷⁹ otlatılması ve yetiştirilmesi için ayrılan araziler.⁸⁰

Hz. Ömer döneminde devlete intikal eden bu arazilerden elde edilen gelir miktarının yaklaşık yedi milyon dirheme ulaştığı rivayet edilmektedir. Ancak Emevîler döneminde meydana gelen Cemâcim Vakası sırasında bu arazilere dair kayıtların büyük ölçüde yakıldığı aktarılmaktadır. Bu nedenle söz konusu topraklar hakkında günümüze ulaşan bilgiler sınırlıdır.⁸¹

Hz. Ömer döneminde İslâm'a hizmetleri dolayısıyla bir kimseye ödül olarak arazi verilmesi söz konusu olduğunda bu topraklar genellikle Sevâd arazisinden tahsis edilirdi. Ancak bu şekilde verilen araziler öşür vergisinden muaf tutulmazdı. Bunun dışında kalan araziler ise eski sahiplerine bırakılmış, böylece üretim ve tarımsal düzenin sürekliliği sağlanmıştır.⁸²

Genel açıdan değerlendirildiğinde, Hz. Ömer'in arazileri kategorilere ayırarak kayıt altına alması, İslâm fetihleriyle birlikte ortaya çıkan geniş toprakların idaresini sistematik bir temele oturtmuştur. Bu uygulama sayesinde hem beytül-mâl gelirleri düzenli ve sürdürülebilir hâle gelmiş hem de devletin ekonomik planlaması daha öngörülebilir bir yapıya kavuşmuştur. Ayrıca arazilerin türlerine göre sınıflandırılması, farklı vergi oranlarının ve tarımsal politikaların geliştirilmesine zemin hazırlamış, üretim kapasitesinin korunmasını sağlamıştır. Bu yaklaşım, merkezi otoritenin taşra üzerindeki kontrolünü artırmış ve sosyal adaletin tesisi için gerekli ekonomik altyapıyı

⁷⁷ Ebû Yusuf, *Kitabü'l-harâc*, 26; Şibli Nu'mani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 201.

⁷⁸ Fayda, Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler, 45.

⁷⁹ Yahya b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*'ında bu atların posta atı olduğunu dile getirmektedir.

⁸⁰ Ebû Yusuf, *Kitabü'l-harâc*, 57.

⁸¹ Ebû Yusuf, *Kitabü'l-harâc*, 57; Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 381; Yahya b. Âdem, *Kitâbü'l-harâc*, 99.

⁸² Şibli Nu'mani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 201.

güçlendirmiştir. Neticede Hz. Ömer'in bu politikası, sadece dönemin malî idaresine değil, sonraki İslâm devletlerinin toprak yönetimi anlayışına da model teşkil etmiştir.

3.2.2 Arazi Ölçümünün Yapılması

Hz. Ömer, devletin malî yapısını düzenlemek ve gelir-gider dengesini sağlamak amacıyla fethedilen toprakların miktarını tespit etmeyi gerekli görmüştür. Bu doğrultuda, Müslümanların ellerinde bulunan bütün arazilerin ölçülmesine karar vermiştir. Özellikle tarıma elverişli yeni bölgelerin belirlenmesi ve kayıt altına alınması, vergi sisteminin sağlıklı işlemesi bakımından büyük önem taşımıştır. Ancak kaynaklarda Sevâd arazisi dışında başka bölgelerde sistemli bir arazi ölçümünün yapıldığına dair bilgi bulunmamaktadır.

Arazi tespiti çalışmalarına ilk olarak Irak topraklarını kapsayan Sevâd bölgesinde başlanmıştır. Bunun sebebi, Sevâd'ın Arabistan'a en yakın bölge olması ve Arap nüfusunun yoğunluğu nedeniyle artık yarı Arap toprakları olarak kabul edilmesidir. Hz. Ömer, burada herhangi bir idarî düzenleme yapmadan önce bölgenin eski uygulamalarını öğrenmiş özellikle Sâsânî döneminde yürürlükte olan arazi vergisi sistemini inceleyerek uygun gördüğü unsurları İslâm yönetimine uyarlamıştır. Bu, bölgeden toplanacak vergilerin âdil ve sürdürülebilir olması için kaçınılmaz bir adımdır.⁸³

Sevâd arazisinin sınırları Musul'dan Abadan'a kadar uzanır; doğuda Dicle Nehri kollarının birleştiği yerden batıda Harbi'ye kadar olan bölgeyi kapsar ve güneye doğru Basra'ya kadar iner. Bölgenin uzunluğu yaklaşık 160 fersah,⁸⁴ genişliği ise 80 fersah civarındadır. Modern ölçülerle değerlendirildiğinde Sevâd topraklarının dağlar, çorak alanlar, sazlıklar, şehir ve yollar gibi tarıma elverişli olmayan bölgeler hariç tutulduğunda yaklaşık 225.000.000 cerib (yaklaşık 455.625 km²) büyüklüğünde olduğu tahmin edilmektedir. Bunun 150.000.000 ceribi verimli tarım arazisidir ve bu alanların yarısında hububat, diğer yarısında ise hurma, üzüm ve çeşitli meyve ağaçları yetiştirilmektedir.⁸⁵

Sâsânî döneminde her bir cerib için ortalama üç dirhem vergi alınırken, Hz. Ömer döneminde ekili arazilerin toplamının 230.000.000 ile 236.000.000 cerib arasında değiştiği ve her ceribden bir dirhem vergi tahsil edildiği görülmektedir. Bu ölçüm ve kayıtlar, sadece vergi toplamının ötesinde, tarımsal üretim planlaması, malî tahminlerin yapılması ve devlet gelirlerinin sürdürülebilir şekilde yönetilmesi açısından da son derece önemli bir rol oynamıştır.⁸⁶

Genel anlamda Hz. Ömer döneminde gerçekleştirilen arazi ölçüm faaliyetleri, yalnızca ekonomik bir gereklilik olmanın ötesinde yönetiminin kurumsallaşmasında da belirleyici bir rol oynamıştır. Ölçülen toprakların kayıt altına alınması, hem harac gelirlerinin âdil ve düzenli bir biçimde toplanmasına hem de bütçe planlamasının sağlıklı yapılmasına zemin hazırlamıştır. Ayrıca bu uygulama, merkezi idaresinin toprak üzerindeki kontrolünü artırmış, tarım politikalarının daha etkin yürütülmesine ve üretim kapasitesinin izlenmesine imkân tanımıştır. Ayrıca toprak miktarının bilinmesi, divan defterlerinde yer alan maaş ve atıyye sisteminin sürdürülebilirliğini de güvence altına almış, halkın haklarının daha âdil bir şekilde dağıtılmasına katkı sağlamıştır. Bu yönüyle arazi ölçümü, İslâm devletinin ekonomik ve idarî altyapısını güçlendiren stratejik bir adım olarak değerlendirilmelidir.

⁸³ Şibli Nu'mani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 200-201.

⁸⁴ Bir fersah yaklaşık olarak 5 kilometredir.

⁸⁵ Mâverdi, *el-Ahkâmü's-sultaniyye*, 259.

⁸⁶ Hz. Ömer, yeni fethedilen topraklarda, ekili olsun veya olmasın, her bir cerib arazi için genellikle bir dirhem vergi alınmasını öngörmüştür. Buna karşılık topraktan elde edilen ürünlerden alınan vergi oranı ise ürünün cinsine göre farklılık göstermiştir. Geniş bilgi için bk. Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 375 vd.; Mâverdi, *el-Ahkâmü's-sultaniyye*, 259.

3.3. Askerlerin Kayıt İşlemleri

Hz. Ömer, ashapla yaptığı istişare sonucunda kayıtların tutulmasına karar verince askerlerin defterlere kaydedilmesi görevini Akil b. Ebî Tâlib, Mahreme b. Nevfel ve Cübeyr b. Mut'im'e verdi.⁸⁷ Askerlerin isimlerinin ordu defterlerine yazılma sırasına gelince burada genel ve özel olmak üzere iki sıralama usulü göze çarpar. Genel sıralama, kabile ve kavim esasına göre yapılmıştır. Farklı kabile ve kavim mensupları bir araya getirilmezken, aynı soydan gelenler birbirinden ayrılmamıştır. Bu düzenleme, neseplerin açıkça anlaşılmasını sağladığı gibi muhtemel ihtilaf ve tartışmaların da önüne geçmiştir. Ayrıca Arap askerlerle gayrimüslim kökenli askerlerin ayırt edilmesini kolaylaştırmıştır.⁸⁸

Arap askerlerin kaydı nesep esasına göre yapılmış ve Allah Resûlü'ne yakınlık derecesi temel alınmıştır. Bu çerçevede sıralama, nesebin aslıyla başlamış ve dallara ayrılarak devam etmiştir. Araplar genel olarak Adnân ve Kahtân soyundan gelir. Nübüvvet Adnân soyundan geldiği için bu kol Kahtân'a tercih edilmiştir. Adnân kolu içinde Mudar soyunun Rebia koluna, Mudar içinde de Kureyş'in diğerlerine üstünlüğü esas alınmıştır. Hz. Peygamber'in Kureyş kabilesinden olması sebebiyle bu kabileye öncelik tanınmış, Kureyş içinde ise Hâşimoğulları ilk sıraya yerleştirilmiştir. Ardından nesep yakınlığına göre diğer gruplar sıralanmış ve bu şekilde Adnân soyuna mensup tüm kabileler kayıt altına alınmıştır.⁸⁹

Arap olmayan askerler ise soylarına göre değil, kavim veya memleket esasına göre yazılmışlardır. Bu durumda Türkler, Hintliler gibi etnik gruplar veya yaşadıkları bölgelere göre tasnif edilmiştir. Bir milletin kendi içindeki tasnifi yapıldığında ise, bireylerin İslâm'a girişteki öncelik veya sonralık durumları esas alınarak sıralama belirlenmiştir.⁹⁰ Özel sıralamada ise İslâmiyet'i kabul etmedeki öncelik esası gözetilmiştir. Buna göre Müslüman olanların kaydı, İslâm'a erken girenlerden başlayarak yapılmıştır.

Askerlik yükümlülüğü açısından kişiler iki gruba ayrılmıştır: Fiilen askerlik hizmeti yapanlar ve ihtiyaç hâlinde silahlaltına alınabilecek olanlar. İkinci grup genellikle ücretsizdir ancak ganimetlerden pay alabilir. Askerlikle ilişkisi olmayan kimselere ise devletten maaş bağlanmamıştır.⁹¹

Hz. Ömer döneminde askerlerin kayıt altına alınması, sadece askerî düzeni sağlamakla kalmamış; sosyal yapının korunması, nesep düzeninin sürdürülmesi ve devletin askerî gücünün etkin şekilde organize edilmesine de katkı sağlamıştır. Bu sistem, ordu içindeki hiyerarşiyi netleştirerek merkezi otoritenin güçlenmesine zemin hazırlamıştır.

4. Beytûlmâl Kurumsallaşmasındaki Etkisi

Hz. Ömer döneminde divan teşkilâtının kurulması, beytûlmâl kurumsallaşması sürecinde belirleyici bir rol oynadı. İlk fetihlerle birlikte hazineye büyük miktarlarda ganimet, vergi ve haraç gelirlerinin akması, mali yönetimin artık bireysel takdir ve dağınık uygulamalarla yürütülemeyecek kadar karmaşık hâle geldiğini ortaya koydu. Bu sebeple Hz. Ömer hem gelirleri hem de giderleri düzenli şekilde kayıt altına alacak merkezi bir sistemin gerekliliğini fark etti. Divan teşkilâtı tam da bu ihtiyacın ürünü olarak ortaya çıktı.

Divan, devlet gelirlerinin kapsamlı biçimde kayıt altına alınmasını, hangi kabile veya kişiye ne kadar atıyye verileceğinin belirlenmesini ve bu ödemelerin düzenli yapılmasını sağlayan bir muhasebe ve personel kayıt kurumu olarak işlev görmüştür. Böylece Beytûlmâl sadece mal toplanan bir yer olmaktan çıkarak gelir-gider dengesini izleyen, kayıtlı ve denetlenebilir bir kurumsal yapıya dönüşmüştür.

⁸⁷ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 342.

⁸⁸ Mâverîdî, *el-Ahkâmü's-sultaniyye*, 303.

⁸⁹ Arap soyu 6 derecede sıralanmıştır. Şu'be, kabile, kol (reislik), imara (veya ammâre), batın, fahz (en yakın akraba) ve fasile (aşîret). Mâverîdî bunların her birisinin tek tek açıklamasını yapmaktadır. Geniş bilgi için bk. Mâverîdî, *el-Ahkâmü's-sultaniyye*, 303-304; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 342.

⁹⁰ Mâverîdî, *el-Ahkâmü's-sultaniyye*, 304.

⁹¹ Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 642.

Hız. Ömer döneminde divan teşkilâtının kurulması, Beytûlmâlin kurumsallaşmasında temel belirleyici unsur oldu. Bu teşkilât sayesinde vergi, haraç, cizye ve ganimet gelirleri düzenli biçimde kaydedilmiş; askerî ve idarî görevlilere yapılacak ödemeler belli bir sisteme bağlanmıştır. Böylece devlet hazinesinin gelir kaynakları tasnif edilmiş, çeşitlendirilmiş ve sürdürülebilir bir yapı kazanmıştır. Kime, hangi kriterlere göre atıyye verileceği divan kayıtları aracılığıyla belirlenmiş; bu durum hem mali işlemlerin adaletli yürütülmesini sağlamış hem de dağınık uygulamaların önüne geçmiştir. Divan'ın oluşturduğu bu kayıt ve denetim mekanizması, beytûlmâlin kişisel inisiyatife bağlı bir yapı olmaktan çıkıp ilk kez kurumsal ilkelere göre işleyen bir mali kurum hâline gelmesine zemin hazırlamıştır. Bu yönüyle divan teşkilâtı, İslâm mali idaresinin bürokratik temellerini atan ve beytûlmâlin kurumsallaşmasını mümkün kılan en önemli adımlardan biri olarak değerlendirilebilir.

Sonuç

İslâm malî ve idarî teşkilatlanmasının en önemli kurumsal yapılarından biri olan divan, beytûlmâlin gelişiminde tamamlayıcı ve düzenleyici bir unsur olarak ortaya çıkmıştır. Hız. Ebû Bekir döneminde sınırlı olan malî imkânlar, fetihlerin hız kazanmasıyla birlikte Hız. Ömer döneminde büyük ölçüde artmış ve bu artış, elde edilen gelirlerin adaletli, düzenli ve sürekli şekilde dağıtılabildiğini zorunlu hale getirmiştir. Bu ihtiyaç, divan teşkilâtının doğuşuna ve kurumsallaşmasına zemin hazırlamıştır.

Divan, yalnızca gelir ve giderlerin kayıt altına alınması değil aynı zamanda toplumun bütün fertlerinin kabile aidiyetleri, İslâm'a giriş sıraları ve cihada katılımları gibi kriterler çerçevesinde beytûlmâlden pay almasını mümkün kılmıştır. Bu yönüyle divan hem malî hem de sosyal bir düzenleme aracı olarak İslâm toplumunda eşitlik, adalet ve şeffaflık ilkesinin kurumsallaşmasına hizmet etmiştir.

Hız. Ömer'in fethedilen toprakların mücahitler arasında dağıtılmayıp yerli halkın elinde bırakılması ve bu arazilerden alınan haracın beytûlmâle aktarılması yönündeki kararı, İslâm iktisat tarihinde köklü bir dönüm noktasıdır. Bu uygulama, bir yandan feodal bir yapının ortaya çıkmasını engellemiş, diğer yandan gelecek nesillerin haklarının korunmasına imkân sağlamıştır. Böylece İslâm toprak rejiminin temel esasları ortaya konulmuş ve malî süreklilik garanti altına alınmıştır.

Arazi kayıtlarının titizlikle tutulması, halkın divan defterlerine kaydedilmesi ve dağıtımın belirli ölçütlere bağlanması, gelir-gider dengesinin sağlanmasına önemli katkılar sunmuştur. Böylece ordu, bürokrasi ve toplumun ihtiyaçlarının karşılanması için kurumsal bir zemin oluşturmuştur. Bu açıdan divan teşkilâtı, yalnızca malî bir organizasyon değil, aynı zamanda sosyal adaletin ve devlet düzeninin sürdürülebilirliğini güvence altına alan bir sistem olarak değerlendirilmelidir.

Netice itibarıyla divan teşkilâtı, İslâm devlet geleneğinde malî idarenin kurumsallaşmasının ilk büyük adımıdır. Beytûlmâlin işleyişini düzenleyen bu yapı, İslâm toplumunda gelirlerin eşitlikçi bir anlayışla dağıtılmasına, nesiller arası malî adaletin korunmasına ve devlet otoritesinin güçlendirilmesine hizmet etmiştir. Bu yönüyle divan, yalnızca kendi döneminin değil, sonraki yüzyıllarda da İslâm malî sisteminin gelişimini şekillendiren kalıcı bir kurum olmuştur.

Kaynakça

- Abdussettar eş-Şeyh. *Ömer bin el-Hattab*. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 2012.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsned*. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1995.
- Apak, Adem. *Anahatlarıyla İslâm Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008.
- Apak, Adem. *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*. Ankara: Ankara Okulları Yayınları, 2001.
- Ateş, Süleyman. *Hız. Ömer*. 2 Cilt. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2017.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Davud. *Fütûhu'l-büldân*. Beyrut: Mektebetü'l-Meârif, 1987.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi 'u's-sahîh*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2003.
- Ebû Ubeyd, Kasım b. Sellam Ebû. *Kitâbü'l-emoâl*. thk. Dr. Muhammed Ammare. Beyrut: Darü's-Şuruk, 1989.

- Ebû Yusuf, Ya'kub b. İbrahim. *Kitabü'l-harâc*. Beyrut: Darü'l Ma'rife, 1979.
- Ebu Zehra, Muhammed Ebu Zehra. *İslâm'da Sosyal Dayanışma*. çev. Ethem Ruhi Fıçlalı-Osman Eskicioğlu. İstanbul: Yağmur Yayınları, 1976.
- Ebü'l-Fidâ', Ebü'l-Fidâ' el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî. *el-Muhtasar*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997.
- Fayda, Mustafa. Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler. İstanbul: MÜİF. Yayınları, 1989.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım Ali b. El-Hasan b. Hibetullah b. Abdullah eş-Şafiî. *Târîhu medîneti Dimaşk*. 80 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1995.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Mukaddime*. Şarika: Darü'l-Fettah, 1995.
- İbn Hişam, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik. *es-Sîretu'n-nebeviyye*. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1990.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî ez-Zührî. *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hânî, 2001.
- İbn Tiktaka, Muhammed b. Ali b. Tabatabâ. *el-Fahrî fi'l-âdâb el-sultâniyye ve'l-duvel el-İslâmiyye*. Beyrut: Dâru Sâdr, ts.
- İbn Zenceveyh, Ebû Ahmed Humejd b. Mahled b. Kuteybe el-Horasânî. *Kitâbu'l-Emvâl*. thk. Şâkir Zîb Feyyâz. Riyad, 1986.
- İbnü'l-Esîr, İzzuddin Ebü'l Hasan Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-târih*. thk. Ömer Abdusselam et-Tedmirî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l Kitâbi'l Arabiyye, 1997.
- Kettânî, Muhammed Abdulhay. *et-Teratibu'l-idâriyye*. 2 Cilt. Beyrut: Darü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, ts.
- Komisyon. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. İstanbul: Çağ Yayınları, ts.
- M. A. Mannan. *İslâm Ekonomisi Teori ve Pratik*. çev. Bahri Zengin-Tevfik Ömeroğlu. İstanbul: Fikir Yayınları, 1980.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî. *el-Ahkâmü's-sultaniyye*. Kahire: Darü'l-Hadis, 2006.
- Muhammed Hamîdullah. *İslâm'a Genel Bir Bakış*. çev. Sinan Edegil. İstanbul: Beyan Yayınları, 2017.
- Muslim, Ebu'l Huseyn el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî. *Sahîh'u-Muslim*. Riyad: Dâr'u-Taybe, 2006.
- Nezih Hammâd. *Mu'cemu'l-mustalehâtî'l-mâliyyeti ve'l-iktisâdiyyeti fi'l-luğati'l-fukahâ*. Dimeşk, Dâru'l-Kalem, 2008.
- Rânâ, İrfan Mahmut Rânâ. Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı. çev. Ahmet Koç. İstanbul: Bir Yayıncılık, 1985.
- Sallâbî, Ali Muhammed. IV. Halife Hz. Ali Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi. İstanbul: Ravza Yayınları, 2016.
- Sıddıkî, Selim A. *İslâm Devletinde Mali Yapı*. çev. Rasim Özdenören. İstanbul: Fikir Yayınları, 1968.
- Suphi Salih. *İslâm Kurumları*. çev. İbrahim Sarmış. Ankara: Fecr Yayınları, 1999.
- Suyutî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir es-Suyutî. *Târîhu'l-hulefâ*. Beyrut: Darü'l-Minhac, 2013.
- Şibli Nu'manî. *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*. çev. Talip Yaşar Alp. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2015.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'r-rusûl ve'l-mulûk*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim. 11 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.
- Yahya b. Âdem. *Kitâbü'l-harâc*. Kahire: Darü'l-Şuruk, 1987.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. 2 Cilt. Beyrut: Şeriketu'l-İlamî, 2010.
- Yeniçeri, Celal. *İslâm'da Devlet Bütçesi*. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1984.